

Nieuwe gegevens over de heerlijke wijngaard en de Heikant- en Middelberg te Rotselaar, 15de-16de eeuw

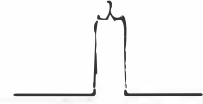
B. Minnen

Inleiding

Een van de opmerkelijkste kenmerken van het laatmiddeleeuwse Oost-Brabant was de aanwezigheid, tot diep in de 16de eeuw, van een bloeiende wijnteelt. De Oost-Brabantse wijnbouw beperkte zich niet alleen tot het Hageland, waar de aanwezigheid van langgerekte ijzerzandsteenheuvels een gunstige natuurlijke factor was, maar drong in de late Middeleeuwen ook door in de streek rond Tienen en Hoegaarden, die reeds tot Haspengouw behoort. De geografische oorprong moet gezocht worden in de noordelijke Hagelandse heuvelstreek, waar de naar het zuiden gerichte hellingen met een stenige ondergrond de mogelijkheid boden om op deze erg noordelijke breedtegraad aan wijnbouw te doen. Deze intensieve teelt kon echter maar slagen door de interactie van andere, menselijke factoren: een markt, transportmogelijkheden, en kapitaal. De regio Leuven bundelde vanaf de 12de eeuw deze krachten. In de 12de eeuw groeide Leuven rond de hertogelijke burcht uit tot het belangrijkste handelscentrum in de wijde regio. In deze stad vinden we de oudst gekende wijngaarden in de streek terug (1112-1121); niet toevallig was de initiatiefnemer van deze wijngaarden hertog Godfried I (1095/1106-1139). Vanaf omstreeks 1230 treffen we heerlijke wijngaarden aan in Diest, en vanaf het midden van die eeuw in Wezemaal en vooral Rotselaar, een dorp dat goed ontsloten was door bevaarbare rivieren, zodat de wijnvaten konden geëxporteerd worden naar de stedelijke markt. Vanaf het einde van de 13de eeuw brak de wijnteelt ook door bij de maatschappelijke sub-top: rijke stedelingen, hereboeren en middelgrote kerkelijke instellingen.

De verdere evolutie van de wijnbouw in Oost-Brabant werd bepaald door het rigide samenspel van bevolkingsdruk en graanprijzen. Telkens de bevolking toenam, en dus de druk op de graanprijzen werd opgevoerd, werden er wijngaarden omgezet in akkerland. Bij een afname van de bevolking daalde de graanprijs, zodat er ruimte kwam voor meer gespecialiseerde gewassen zoals de wijndruif. Rond 1380 kwam de Oost-Brabantse wijnbouw in een stroomversnelling. Een hoogtepunt werd bereikt rond 1425. Vanaf de jaren 1420 deed zich dan weer een kentering voor. Zo nam de stad Leuven vanaf die jaren beperkende maatregelen, en werden er weer wijngaarden omgeploegd tot akkerareaal.¹ Voor deze fase in de 15de-eeuwse economische golfbeweging is een interessante bron opgedoken over de wijngaard van de heer van Rotselaar.

¹ Deze gegevens zijn ontleend aan Avermaete T., *De wijnbouw in Oost-Brabant (13de-16de eeuw) met bijzondere aandacht voor de regio Leuven*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven, 1996, 102-126; Id., 'De geschiedenis van de wijnbouw in Oost-Brabant', Minnen B., Avermaete T. e.a., *Het Hageland. Een wijngebied met ambitie*, Leuven, 1998, 21-22; Avermaete T., Minnen B., Van Ermen E. en Bollens W., 'De wijnmuur van Wezemaal, unieke getuige van een wijnbouwproject uit de vroege 19de eeuw', *Monumenten & landschappen* 18 (1999) 8-9; Minnen B., 'De wijnbouw in Rotselaar tijdens de late Middeleeuwen (XIIIde-eerste helft XVIde eeuw)', *De Brabantse folklore*, 1984, 87-115.

Wijnbouw in Rotselaar in de Middeleeuwen²

Mogelijk bezat het Luikse Sint-Bartholomeuskapittel, dat in Rotselaar de parochiale rechten uitoefende van 1044 tot in de 13de eeuw, al een wijngaard op de Rodeberg, de huidige Heikantberg. Het kapittel moest in de loop van de 13de eeuw wijken voor een nieuwe machthebber, de heer van Rotselaar. Die stamde af van de hertogelijke ministerialenfamilie van Oppendorp, uit Leuven. Rond 1175 kreeg deze hofbeambtenfamilie Rotselaar of een deel ervan in leen van de hertog. De familie wijzigde haar naam in 'van Rotselaar', bouwde een motteburcht aan de oever van de Dijle, en wist al rond 1230 door te stoten tot de Brabantse topadel. Mogelijk liet de familie al op het einde van de 12de eeuw een wijngaard aanleggen op het veld dat sindsdien de Wijngaard heet. De plaats bevatte vruchtbare, lichte grond, en lag niet ver van de heerlijke burcht en van de bruggen over de Dijle, waarlangs wijnoverschotten gemakkelijk konden vervoerd worden naar de stad. Wanneer de plaatsnaam 'de Wijngaard' voor het eerst in de bronnen verschijnt, in 1355, was de oude heerlijke wijngaard er al een hele tijd verdwenen. Waarschijnlijk werd die heerlijke wijngaard onder druk van de groeiende bevolking al in de eerste helft van de 13de eeuw omgezet in akkerland. "Kort voor" 1265 liet de toenmalige heer van Rotselaar, Arnold V, wijngaarden aanleggen op de Rodeberg (van: gerooide berg), waarschijnlijk aan de voet van de zuiderhelling. Zijn buur, heer Arnold II van Wezemaal, bezat al vóór 1254 een wijngaard in Wezemaal; misschien bestond de wijngaard van de Rodeberg eveneens al rond die tijd. Niet alleen was de naar het zuiden gerichte, stenige helling van de Heikantberg een geschikt terrein, ook leverde het bos in de onmiddellijke nabijheid, waarmee de heuvel was bedekt en dat volledig eigendom was van de heer, in de beginperiode wellicht het noodzakelijke hout voor de wijnstaken en de wijntonnen. In de 16de eeuw zou men hiervoor een beroep doen op andere bronnen (zie verder).

Opvallend is de grootte van de twee wijngaarden (waarvan zeker één heerlijke) die vermeld worden rond 1265: een halve bunder (65 a). De wijngaarden die we terugvinden in de 14de en 15de eeuw waren veel kleiner: van zeven roeden (2,3 are) tot een halve dagmaal (16,3 a). Zeker in de eerste helft van de 15de eeuw treffen we ook wijngaarden van particulieren aan in vlakke delen van Rotselaar. Daarnaast bleven de wijngaarden van de heren van Rotselaar en van de abdij Vrouwenpark, beide gelegen op de Rodeberg, in gebruik. In 1405 bedacht heer Jan III van Rotselaar in zijn testament Vrouwenpark met een erfrente van één aam "Royberchs" wijn (130,2 liter) per jaar, of 5 kleine mottoenen in de plaats (de wijnbouw was immers bijzonder klimaat- en conjunctuurgevoelig, een goede oogst was nooit gegarandeerd). Een deel van de heerlijke wijngaarden werd aangewend om de feodale banden met belangrijke leenmannen aan te halen. Zo hield rond 1430-1440 Art Vanden Bosch, bezitter van het Hof van Ter Borch te Tildonk (een Rotselaars leengoed), een ton wijn in leen van de heer van Rotselaar, samen met een wijngaard op de Rodeberg. De kamerheer van Jan IV bezat eveneens een wijngaard in leen op de Rodeberg. De heerlijke en in leen gegeven wijngaardpercelen lagen bij mekaar gegroepeerd, en werden begrensd door de wijngaard van Vrouwenpark en de bossen op de Rodeberg.

---

² Minnen, 'Wijnbouw in Rotselaar'.

Vercijnzing van heerlijke wijngaarden, 1419-1423

In het Brussels Arenbergarchief³ wordt een cijnsboek bewaard van de heer van Rotselaar uit het tweede kwart van de 15de eeuw.⁴ Het telt 44 perkamenten folia en is, zoals dadelijk zal blijken, opgesteld kort na 1423.⁵ Het register geeft van f° 1r° tot en met 34r° per plaats de cijnsen weer die aan de heer van Rotselaar moesten worden betaald. Op f° 41v°-43v° zijn de cijnsplichtige ‘hofstaden’ geregistreerd, waarbij de term hier slaat op hoven bij huizen.

Afb. 1. Wijnstaken in de buurt van Aarschot (rechtsboven) en de galg op de Galgenberg te Rotselaar. Detail uit een figuratieve schetskaart van de heerlijkheden Rotselaar en Wezemaal, midden 16de eeuw (vóór 1573). Uit: Minnen, *Hertogdom Aarschot*, 312-313.

Het register eindigt met een recentere toevoeging (einde 15de-begin 16de eeuw) van de cijns die verschuldigd was door Hubrecht en Jacob van Berchem geheten Inden Hase. Wat ons hier vooral interesseert zijn drie reeksen wijngaarden die recent in cijns waren uitgegeven (f° 34v°-40r°):

³ Over het belang hiervan voor onze streek, zie mijn bespreking van C. de Moreau de Gerbehaye, *Inventaire des archives d'Arenberg. Archives du palais d'Arenberg à Bruxelles. Seigneuries-Domains. Aarschot, Bierbeek, Heverlee et Rotselaar*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1999, in *HOGT* 16 (2001) 82-84.

⁴ Jammer genoeg is een bundel cijnsboeken van de heerlijkheid Rotselaar uit de 14de en 15de eeuw zoek geraakt. De registers waren nog in het archief aanwezig ten tijde van E. Laloire, van 1919 tot 1935 archivaris van de familie Arenberg (de Moreau de Gerbehaye, *Inventaire*, 220, nr. 373).

⁵ En niet in de jaren 1434-1454, zoals de inventaris vermeldt. Op de kaft en op f° 1r° is in potlood het jaartal '1434' aangebracht: dat berust op een foutieve interpretatie van een cijfer 'xxxiiij' in de allereerste regel van het cijnsboek. Bij nader toezien gaat het om een geldsom: 'xxxiiij pl.' = 34 plak. Die regel is bovendien iets later toegevoegd.

1) 'het wijngaardland' dat 'nu onlangs' was 'uitgegeven' (in cijns), namelijk in 1419. Het gaat om 30 percelen;

2) cijnzen in kapoenen op 17 wijngaarden op de Galgenberg, op de zijde gekeerd naar Rivieren. De Galgenberg (thans de IJzerenberg) was de meest oostelijke verhevenheid van de langgerekte Middelberg. Op die plaats, nabij de grens van de heerlijkheid Rivieren (in het Land van Aarschot), verhieven zich de galgen en raderen van Rotselaar (zie afb. 1). Het kasteel van Rivieren lag op een tweetal kilometer ten noordoosten van deze heuveltop. Deze wijngaarden bevonden zich dus niet aan de zuidzijde, zoals men zou verwachten, maar aan de noordoost- of oostkant van de Galgenberg. De eerste wijngaard in de reeks lag aan de voet van de helling, aan de heide, die zich daar inderdaad ten noorden en oosten van de Middelberg uitstreckte (zie verder);

3) cijnzen in kapoenen op het wijngaardland aan de voet van de 'Royberch', in cijns uitgegeven in 1423 (19 percelen). Percelen 12 en 19 reikten tot tegen de gemene vroente van de heer: daarmee wordt dat stuk van de woeste gronden bedoeld dat aan de heer was voorbehouden, maar waarop de dorpingen gebruiksrechten genoten. In de buurt (perceel 13) liep ook een 'hoelstrate' of holle weg. Deze wijngaardpercelen strekten zich dus uit van de heide aan de voet van de heuvel tot een stuk de helling op.

Alle wijngaarden lagen gegroepeerd in één aaneengesloten blok. De Rodeberg, later vormd tot 'Royberch', 'Rayberch', Raetsberg', is de huidige Heikantberg. Met de heide, en daarin de heerlijke vroente, wordt het heideveld bedoeld dat zich uitstreckte tussen de zuidhelling van de Rodeberg en de noordhelling van de Middelberg en Galgenberg. Tussen het oosteinde van de Rodeberg en het gehucht Zallaken verbreedde de heide zich. Daar bevond zich, ten zuiden van Zallaken, een oud turfgebied, waar na de uitturving enkele vennen waren ontstaan. Deze toestand van de heide is mooi te zien op een recent ontdekte kaart uit 1605 (zie verder).

Interessant nog is de oudste en tot nog toe enige vermelding van de heerlijke wijnpers, die ergens beneden aan de Rodeberg moet hebben gestaan: wijngaard nr. 5 in reeks drie (voet van de Rodeberg) lag "neven den wech daer men ter perse wert gaet".

Tabel: lijst van de wijngaarden vercijnsd in 1419-1423:

Noot: alle oppervlakte-aanduidingen werden in de tabel omgezet in roeden. 1 dagmaal = 100 roeden = 32a 60,68m²:⁶

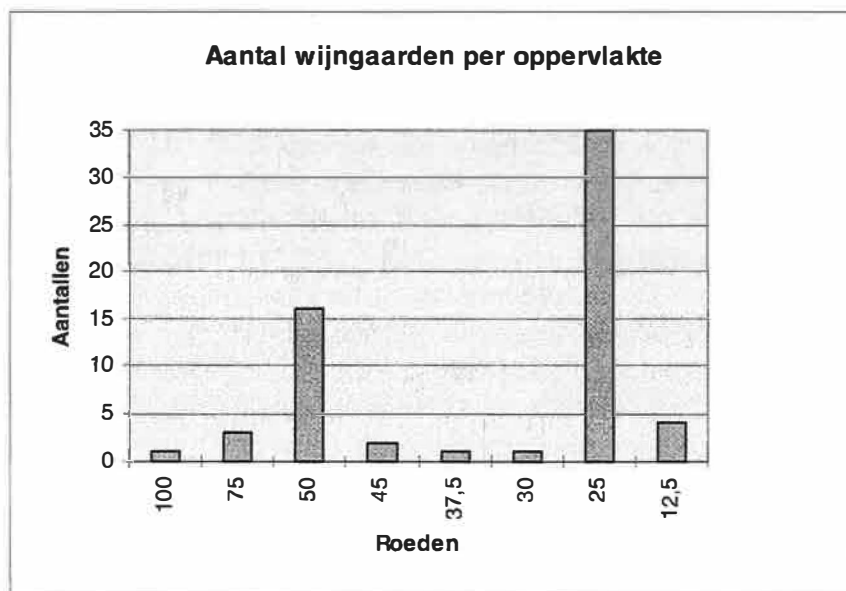
Reeks 1 (1419 e.v.)			Reeks 2 (?)			Reeks 3 (1423 e.v.)		
Nr.	Opp.	Kapoenen	Nr.	Opp.	Kapoenen	Nr.	Opp.	Kapoenen
1.	75,0	2,5	1	25,0	0,50	1	25,0	1,00
2.	50,0	0,5	2	25,0	0,50	2	45,0	1,00
3.	25,0	0,375	3	25,0	1,00	3	45,0	1,00
4.	75,0	1,125	4	25,0	1,00	4	50,0	2,00
5.	25,0	0,375	5	25,0	1,00	5	-	1,00

⁶ Van Uytven R., *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIde tot het einde der XVIde eeuw*, Brussel, 1961, XVII.

6.	50,0	0,75	6	25,0	1,00	6	-	1,00
7.	50,0	-	7	50,0	2,00	7	25,0	1,00
8.	50,0	0,75	8	25,0	1,00	8	25,0	1,00
9.	50,0	0,75	9	25,0	1,00	9	25,0	0,50
10.	50,0	0,75	10	25,0	1,00	10	25,0	1,00
11.	100,0	1,50	11	25,0	1,00	11	30,0	1,00
12.	37,5	-	12	25,0	1,00	12	25,0	1,00
13.	75,0	0,17	13	25,0	1,00	13	50,0	2,00
14.	25,0	0,50	14	25,0	1,00	14	50,0	2,00
15.	25,0	0,50	15	50,0	2,00	15	-	0,50
16.	25,0	0,50	16	50,0	2,00	16	12,5	0,50
17.	25,0	0,50	17	25,0	1,00	17	12,5	0,50
18.	25,0	1,00				18	12,5	0,50
19.	25,0	1,00				19	12,5	0,50
20.	25,0	1,00						
21.	50,0	1 denier L.						
22.	25,0	1,00						
23.	25,0	1,00						
24.	25,0	1,00						
25.	25,0	1,00						
26.	50,0	2,00						
27.	50,0	2,00						
28.	25,0	1,00						
29.	50,0	2,00						
30.	25,0	1,00						
Totaal	1237,50	26,545		500,00	19,00		470,00	19,00

In totaal was dus omstreeks 1420 minstens 22,075 dagmaal of 7,2 hectare wijngaard in cijns uitgegeven, voor een totale cijns van minstens 64,5 kapoen en 1 denier Leuvens. De oppervlakte-standaard was 25 roeden (8,2 are); de meeste kavels hadden die omvang, andere waren of de helft of veelvoud daarvan. Erg groot waren de meeste percelen dus niet:

Roeden	Are	Aantal percelen
12,5	4,0	4
25	8,2	35
30	9,8	1
37,5	12,2	1
45	14,7	2
50	16,3	16
75	24,5	4
100	32,6	1

Of deze wijngaarden kort tevoren waren aangelegd, is niet meteen duidelijk. Nergens wordt gewag gemaakt van ‘nieuwe’ wijngaarden. Ofwel waren deze wijngaardpercelen pas aangelegd en nu gebruiksklaar, ofwel ging het om een reeds langer bestaande heerlijke wijngaard die nu werd vercijsnd aan particulieren. Op dit laatste kan de aanwezigheid wijzen van twee wijngaardeniers onder de cijnsnemers in de derde reeks: Jan “de wigardere” en Peter “de wigardere” hielden elk een wijnperceel van 25 roeden, naast mekaar gelegen (f° 39r°). Ging het hier om twee heerlijke wijngaardeniers die nu, als beloning voor de bewezen dienst, elk een stuk van de heerlijke wijngaard in (cijnsplichtig) bezit kregen ?

Opvallend is dat de nieuwe cijnzen werden uitgedrukt in kapoenen (gecastreerde, dus vette re hanen), een veel voorkomen cijnseenheid. Ging het om een oude cijnsmaat, die nu als rekeneenheid gold, of werd de cijns effectief in natura opgebracht ? De vraag of erfelijke lasten (zoals erfcijnzen en erfpachten) die in natura werden uitgedrukt, ook daadwerkelijk in natura werden geleverd, is niet met een eenvoudig ja of nee te beantwoorden. Op de eerste mogelijkheid kan de fractionering van de te betalen kapoenen wijzen (bv. een halve kapoen of zelfs kleinere fracties). In Leuven werden volgens R. Van Uytven minstens van in de 14de eeuw dergelijke cijnzen niet meer in natura geleverd, maar in klinkende munt uitbetaald, met de goederen als rekeneenheid.⁷

Maar er zijn ook argumenten voor de tweede mogelijkheid. Voor perceel 21 in reeks 1 moest geen kapoen, maar een Leuvense denier worden betaald. G. Andries is er in geslaagd op het grondgebied van het naburige Baal en Begijnendijk (toen nog jong ontgonnen gebieden onder Aarschot) chronologisch drie soorten cijnzen te onderscheiden: kleine cijnzen (in pond payment uitgedrukt; dit waren de oudste cijnzen); driepondcijnzen, gecreëerd in de loop van de 14de eeuw; en cijnzen in kapoenen (vermoedelijk vanaf ca. 1400, zonder hiervoor afdoende bewijzen te leveren).⁸ Ander detailonderzoek, o.m. over de omgeving van Brussel en de hertogelijke domeinen rond Tienen, toont overduidelijk aan dat niet alleen sommige grondheren, maar zelfs de hertog nog in de 15de eeuw aanzienlijke hoeveelheden

⁷ Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 58.

⁸ Andries G., *Begijnendijk vóór 1796*, Aarschot, 1996, 26-28.

kapoenen inden, die levend moesten worden geleverd en vaak ondergebracht werden in grote hoenderkooien⁹. Onderzoek over de hertogelijke domeinen en inkomsten in Brabant in de late Middeleeuwen wijst uit dat ook de hertogelijke erfpacht (ook : "cijnspacht"), in tegenstelling tot Vlaanderen, nog in de 15de eeuw wel degelijk in natura werd geïnd¹⁰. De inning in natura bood bescherming tegen muntontwaarding. Nadeel was dan weer dat de vaste hoeveelheid goederen niet in verhouding bleef tot de schommelingen van de reële opbrengst. In perioden van misoogst of hongersnood drukten deze lasten dan ook bijzonder zwaar op de landbouwer.¹¹ De vaststelling dat in de 15de eeuw, althans in het Brusselse, nauwelijks nog nieuwe cijzen in kapoenen werden gecreëerd,¹² wijst erop dat sommige grondheren zich van deze problematiek duidelijk bewust waren geworden.

Het tarief van de cijzen van de eerste wijngaarden¹³ in de oudste reeks (1419) was vastgesteld op anderhalve kapoen voor één dagmaal, maar de andere wijngaarden in die reeks waren uitgegeven 'op een ander maniere' (f° 35r°): sommige percelen werden vercijnsd voor een iets lager bedrag dan men voor die oppervlakte zou verwachten, maar de cijzen voor de meeste andere wijngaarden waren aanmerkelijk hoger (cursief in de tabel hieronder), tot het dubbele of zelfs driedubbele van de eerste cijzen:

Opp. (roeden)	Cijnseenheid (kap.)	Aantal percelen	Afwijking 1 (kapoenen)	Aantal percelen	Afwijking 2 (kapoenen)	Aantal percelen
100	1,5	1				
75	1,125	1	0,17	1	2,5.	1
50	0,75	4	0,5	1	2	9
45	0,675		1	2		
30	0,45		1	1		
25	0,375	2	0,5	7	1	26
12,5	0,1875		0,5	4		
Totaal		8		16		36

Het is niet meteen duidelijk wat de reden is van dit verschil in cijnstarifiering. Volgens het cijnsboek gaat het allemaal om percelen die onlangs werden vercijnsd, dus is er geen onderscheid tussen oude (lage) en nieuwe (hogere) cijzen. Te denken valt aan kwaliteitsverschillen tussen de percelen, maar is dat alleen voldoende om de verschillen tot en met het driedubbele van het cijnsbedrag te verklaren? Wie nam de wijngaarden in cijns? Veel gegevens over de identiteit van de nieuwe wijngaardbezitters vernemen we niet. De schaarse

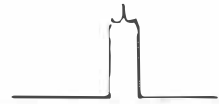
⁹ Godding Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1991², 177; Id., *Le droit foncier à Bruxelles au moyen âge*, Brussel, 1960, 138; Martens M., *L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen âge (1250-1406)*, Brussel, 1954, 314-315; Van Cauwenberghe E., *Het vorstelijke domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen*, Brussel, 1982, 53 (domeingroep Tienen : 2641 kapoenen in 1392; Tervuren : 1964 kapoenen in 1403).

¹⁰ Aerts E., 'De inhoud van de rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 61 (1978), 21; Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 53-58; cf. Martens M., *L'administration*, 313-323. Eenzelfde vaststelling geldt voor de nabije heerlijke steden Zichem en Diest : Peeters J.-P., 'Het land van Zichem in de late middeleeuwen volgens een heerlijke rekening uit de jaren 1436-'37', *Eigen Schoon en De Brabander*, 73 (1991), 32 (cijnsontvangst van 251,75 stuks; verkoopprijs : 4,5 sterke groten per kapoen); Id., 'De structuur en het beheer van de heerlijkheid Diest tijdens de late Middeleeuwen, zoals weergegeven in een rekening uit de jaren 1434-1435', *Oost-Brabant. Heemkundig tijdschrift voor het Hageland en omgeving*, 32 (1995), 104-105 (cijnsontvangst van 563 stuks).

¹¹ Godding, *Le droit privé*, 177.

¹² Godding, *Le droit foncier*, 139.

¹³ Volgens het cijnsboek: de eerste 13 percelen, maar na verrekening blijkt die aangekondigde tarifieringseenheid slechts te kloppen voor de eerste 8 percelen.

gegevens over enkele cijnsnemers wijzen in de richting van leden uit juridisch of economisch bevoorrechte maatschappelijke groepen: priesters en personen uit de entourage van de heer van Rotselaar, zoals leenmannen, ambtenaren en dienaren,¹⁴ klaarblijkelijk personen dus met voldoende kapitaal om de intensieve arbeid en de hoogwaardige mest die een wijngaard vereiste, te kunnen bekostigen.

Onder de cijnsnemers in de 1419-reeks treffen we Johannes en heer Simon Vander Hofstad aan. Elk van hen hield een aan elkaar grenzende halve dagmaal in cijns. Johannes Vander Hofstad is wellicht te vereenzelvigen met Jan (II) Vander Hofstad (vermeld 1396-1448), leenman van heer Jan IV van Rotselaar voor het Wakkerzeelse Hof Ter Hofstad, en waarschijnlijk dezelfde als Jan Vander Hofstad, van 1421 tot 1422 spijkermeester van de hertog van Brabant (de beheerder van alle hertogelijke inkomsten in natura) en klerk van de ontvanger van Brabant. Simon Vander Hofstad is een tot nog toe onbekende telg van het gelijknamige geslacht; de aansprektitel 'heer' wijst op een ridderlijke status.¹⁵

Een andere bekende persoon is Jan Vanden Velde (37,5 roeden). Jan Velde of Vande Velde was de klerk van Jan IV, heer van Rotselaar; misschien was hij geestelijke.¹⁶ Als heerlijke klerk schreef en ondertekende hij de oorkonden van Jan IV,¹⁷ waaronder diens privileges voor Rotselaar, Haacht en Werchter uit 1419 en 1447, voor Retie uit 1433 en de Vorselaarse gehuchten of 'heerdgangen' uit 1442.¹⁸ Bij andere gelegenheden trad hij op als getuige in oorkonden van deze heer.¹⁹ Hij was tevens rentmeester van Jan IV, en hield in die hoedanigheid enkele goederen te Haacht en een wijngaard 'onder' de Royberg in leen, die hij in 1430 verpandde aan de Heilige Geest van Rotselaar.²⁰

Plonij's Verhorst "de bottelgier" hield 45 roeden in cijns (in reeks 3). De 'bottelgier' was de ambtenaar of hofdienaar van de heer belast met het beheer van de wijnkelder in de heerlijke burcht.²¹ Jan de wigardere en Peter de wigardere vermeldden we reeds. Heer Jan de Clerc ten slotte, die twee percelen van 25 roeden in cijns nam, was één van de priesters die te Wezemaal de pastoor, een Premonstratenzerkanunnik uit de abdij van Averbode, hielpen.²²

---

¹⁴ In 1470 werden in en om Aarschot 19 wijngaarden in leen gehouden van enerzijds de vrouwe van Aarschot, anderzijds de vrouwe van Rivieren: Holemans F., 'Wijngaarden op het Vrouw Ydenveld (De Leen) te Aarschot', *Het Oude Land van Aarschot*, 30 (1995) 225-232.

¹⁵ Minnen B., 'Het geslacht Vander Hofstad in de Middeleeuwen (1200-1500)', Caes W. e.a., *Ter Hofstad doorgrond. Een Brabantse hoeve met walgracht (1200-heden)*, Haacht, 1990, 39-40 en 56-57 (stamtafel).

¹⁶ Hij wordt *clericus* genoemd in 1440 (Heverlee, Archief van de abdij van het Park, Cartularium van abt Libert de Pape, B/18, f° 31r°-v°).

¹⁷ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kerkelijke archieven van Brabant, 9492 (oorkonde uit 1444).

¹⁸ Gepubliceerd in Minnen B., 'Heerlijke wetgeving in Brabant. De privileges voor de heerlijkheden Rotselaar, Vorselaar en Retie (1407-1558)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 41 (2000) 79-270.

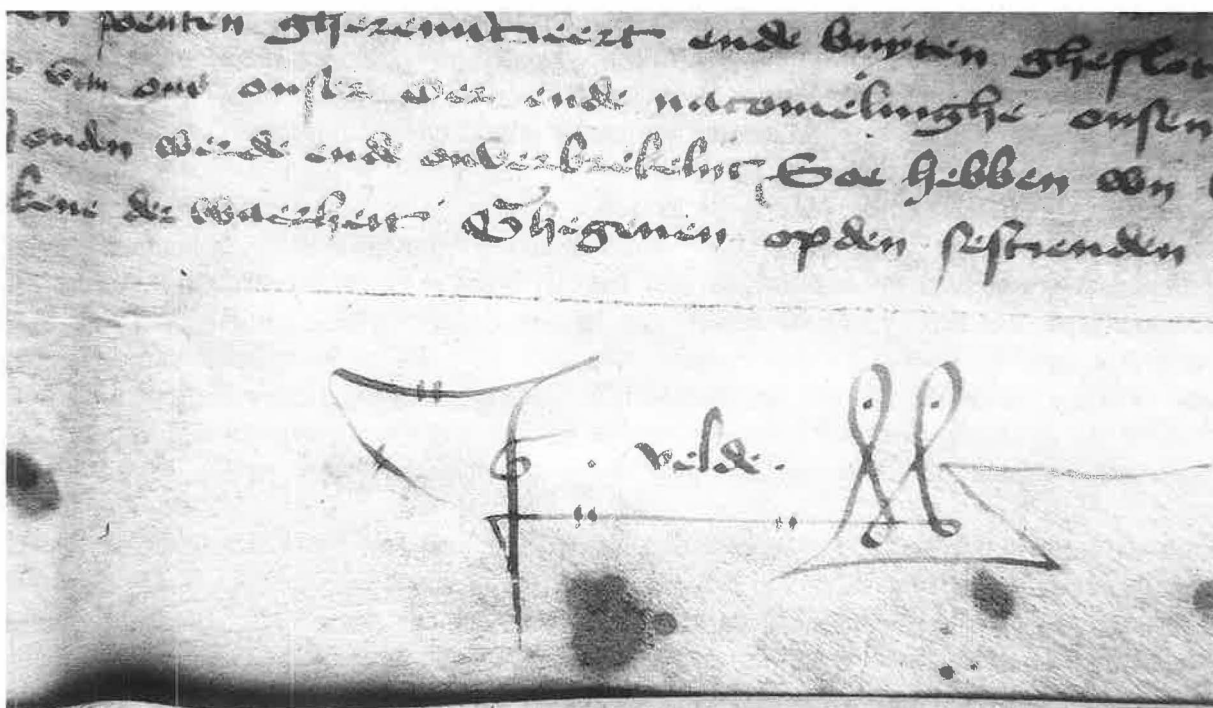
¹⁹ 24 januari 1434 (n.st.) (Uyttebrouck A., *Inventaire des archives de la léproserie de Terbanck*, Brussel, 1963, 232-233); 10 november 1441 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kerkelijke archieven van Brabant, 9492); 1 mei 1445 (Heverlee, Archief van de abdij van het Park, Cartularium van abt Libert de Pape, B/18, f° 42r°-48r°).

²⁰ Leuven, Centrale universiteitsbibliotheek, Arenbergarchief, 2175, f° 36v°-37r°, 39v°.

²¹ Stallaert, K., *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, I, Leiden, 1890, 274-275: de ambtenaar belast met het toezicht op de wijn in de vorstelijke hoven.

²² 'Pape van Wezemale' door een andere hand toegevoegd bij het tweede perceel.

Afb. 2. Handtekening van Jan (Vande) Velde ("J. Velde") op de privilege-oorkonde van Jan IV voor Retie van 16 augustus 1433 (Retie, gemeentehuis, archief, 22, originelen, 1) (foto : Jos Kennis).

Gegevens over de heerlijke wijngaard in het begin van de 16de eeuw

Enkele vroeg-16de-eeuwse rekeningen van de heerlijkheid Rotselaar verschaften ons bijkomende gegevens over de exploitatie van de heerlijke wijngaard in de jaren 1502-1504 en 1513-1515.²³

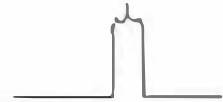
Omdat de rentmeester van de heerlijkheid er in die jaren niet in slaagde de wijngaarden te verhuren, liet hij ze op zijn kosten bewerken. In 1502-1504 werden vier vierendelen (stukken van 25 roeden) en 40 roeden bewerkt door meester-wijngaarder Jan Fobelets. Hij liet verschillende 'voeders' of karrevrachten mest aanvoeren (6 tot 12, naargelang het jaar), en zorgde ook voor het "boezen" en "zinken" van de wijnranken. Het zinken was het horizontaal ingraven van de onderste ranken, een bewerking om de wijngaard regelmatig te verjongen.²⁴ Voor "boezen" vonden we nog geen afdoende betekenis.²⁵ Drie andere vierendelen werden bewerkt door Aert Vanden Dycke.

De rentmeester liet in het boekjaar 1502-1503 6300 wijngaardstaken maken uit hout afkomstig van heerlijke gronden "inde Saert", enkele stukken vochtige grond langs de Demer, ter

²³ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Leenhof van Brabant, Processen, bevat 4 rekeningen (boekjaar: 1 oktober-31 september): 1503-1504, 1504-1505, 1513-1514 en 1514-1515.

²⁴ Lindemans P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, II, Antwerpen, 1950, 128; Minnen, *Wijnbouw*, 111-112; De Man L., *Bijdrage tot een systematisch glossarium van de Brabantse oorkondentaal. Leuven archief van circa 1300 tot 1550*, I, s.l., 1956, 753.

²⁵ Het woord komt niet voor in de Middelnederlandse lexica. Misschien moet gezocht worden in de richting van 'kloppen, slaan, platstoten, afslippen', een betekenis die we terugvonden in het *Woordenboek der Nederlandsche taal*, III, 's-Gravenhage/Leiden, 1902, kol. 213.

hoogte van de noordhelling van de Rodeberg nabij het oostelijke gehucht Zallaken.²⁶ In dat jaar werden 51 en vervolgens nog eens 35 personen ingezet voor het snijden van de trossen (het “snijden van de wijn”). Voor hun arbeid ontvingen zij vlees, boter, kaas en brood. Een tiental mannen werd betaald voor het dragen “vanden botte”, de draagkorven waarin de druiventrossen werden weggedragen.²⁷ De wijntrossen werden “van de berg” gevoerd,²⁸ wat er opnieuw op wijst dat de wijngaarden zich toch wat hoger bevonden dan de aanpalende heide. De trossen werden deels naar de pers gebracht, deels naar het huis van de rentmeester. Of de pers zich ook toen nog in de onmiddellijke buurt van de wijngaard bevond, is niet duidelijk. In 1502-1503 deed men voor het transport van de trossen onder meer een beroep op de wagenvoerders van de abdij Vrouwenpark; twee andere mannen voerden met hun wagen en paarden elk één voeder wijn naar het rentmeestershuis.

Afb. 3. De wijnoogst en het ‘treden’ van de trossen. Afbeelding bij de maand oktober op de uur- en kalenderwijzerplaat van rond 1500 in het Stedelijk Museum Vanderkelen-Mertens te Leuven. Een man en een vrouw snijden de trossen af en leggen ze in een draagmand (de ‘botte’ uit onze tekst?). Op de achtergrond dragen twee mannen een volle mand aan. Op de voorgrond stort een man een mand leeg in de tredkuip, waarin een andere man de trossen met de voeten perst. Een vat is voorzien van een trechter, klaar om het geperste sap in over te gieten. Uit: Smeyers M. (ed.), *Het rad van de tijd. De uur- en kalenderwijzerplaat in het Stedelijk Museum Vanderkelen-Mertens te Leuven (ca. 1500)*, Leuven, 1997, 80.

Hoe de wijn werd geperst, en of er in het pershuis ook daadwerkelijk een pers was, verneemen we niet. Wel is er sprake van tredkuipen. Vóór het persen en het tonnen kon aanvatten, zorgde de rentmeester voor het herstel van de bestaande of de aankoop van nieuwe tredkuipen en vaten. In 1502-1503 behelsden die aankopen:

²⁶ Minnen B, *Een middeleeuwse dorpsgemeenschap: Rotselaar (van de Frankische periode tot rond 1550)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1982, 93.

²⁷ Stallaert, *Glossarium*, I, Leiden, 1890, 274: ‘waarschijnlijk een draagkorf’.

²⁸ “Jan van Vlasselair die den wijn vanden berge gevuert heeft”, rekening 1502-1503, f° 40v°.

te Leuven:	<ul style="list-style-type: none"> • een vat van 2,75 amen (358 liter) • twee “pomsoenen” (een “pomsoen” of “pomsoem” was een wijnvat van 1,5 aam of 195 liter),²⁹ “gebonden en bereid”³⁰ • 2 “pomsoenen”, ongebonden
te Antwerpen:	[een vat van] 4 amen (521 liter), gebonden en bereid
te Mechelen:	[een vat van] 4 amen.

In totaal werden dus toen vaten aangekocht voor een capaciteit van 2180 liter.

In 1503-1504 werd te Leuven een groot wijnvat gekocht van 8 aam (1042 liter) “tot twee terdecuypen”: klaarblijkelijk wou men het vat doormidden zagen om er zo twee tredkuipen van te maken. Willem Vander Berct, kuiper, werkte 4,5 dagen aan de heerlijke tredkuipen en wijnvaten. Willem de kuiper (wellicht dezelfde als daarnet) spendeerde 2,5 dagen aan het “verdrijven”³¹ en binden van de heerlijke tredkuipen (“sheren terdecuypen”) en enkele wijnvaten, en verwerkte daaraan 1000 repen. In 1502-1503 werd een man betaald voor het treden van de wijn.

De wijnoogst bedroeg in de jaren 1502-1504 rond de 17 amen (17,75 aam in 1502-1503, 16,25 aam in 1503-1504), of 2214 liter: men zat dus bij de inschatting van het aantal aan te kopen vaten in 1502-1503 dicht bij de reële opbrengst. Wanneer men die oogst zou bottelen in hedendaagse flessen van 0,75 liter, bekomt men de toch niet onaardige hoeveelheid van 2767,5 flessen Rotselaarse wijn!

Ook de wijn ontsnapte niet aan de kerkelijke tienden. De wijntiende bedroeg “1/20” van de geperste wijn (“de twintigste pot”) en bracht 80 à 90 potten op (88 in 1502-1503, 81 in 1503-1504), of ongeveer één aam (er gingen 88 potten in één aam) (in werkelijkheid werd dus ongeveer 1/18 van de wijnoogst ‘afgeroomd’ voor de Kerk).³²

In de jaren 1513-1515 werd nog steeds niemand bereid gevonden om de heerlijke wijngaard te pachten. De heerlijke ambtenaren vonden dat de wijngaard niet mocht wegwijnen: “ende om dat den selven wyngaert onderhouden ende in eeren blyven soude”, lieten drossaard Lybrecht Jacobs en Jan Fobelets, de meester-wijngaarder uit 1502-1504, de wijngaard bewerken op hun eigen kosten, in ruil voor de gewonnen wijn. De wijngaard omvatte toen ongeveer 10,5 vierendelen. Of de vercijsde wijngaarden uit de jaren 1419-1423 toen nog als wijngaard werden bewerkt, weten we niet. In 1513-1515 werd nog een “laghe wyngae-rt” van ongeveer 2 vierendelen in erfcijs gehouden (5 stuivers). Een “laghe” wijst misschien op een terrasaanleg.³³ Ook de ligging kan daarop wijzen: de “laghe” lag “lanckx aenden bosch”: in de langsricting tegen het bos.

Het is dus blijkbaar dankzij de inzet van de heerlijke ambtenaren dat de heerlijke wijngaard van Rotselaar de oorlogscrisis van de jaren 1488-1492 te boven was gekomen en nog een

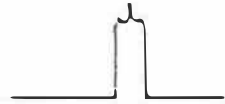
²⁹ Stallaert K. en Debrabandere F., *Glossarium van verouderde rechtstermen* ..., III, Handzame, 1977, kol. 102, s.v. ‘Poensem’.

³⁰ Wellicht wordt hiermee bedoeld: waarvan de duigen goed tegen mekaar geperst waren met hoepels, klaar voor gebruik. Zie hierna, het werkwoord ‘verdrijven’.

³¹ Het vast aandrijven van de hoepels of banden om een vat of kuip: *Woordenboek der Nederlandsche taal*, XIX, ‘s-Gravenhage, 1982, kol. 1464. Niet in de Middelnederlandse lexica.

³² Van Uytven, *Stadsfinanciën*, XVII.

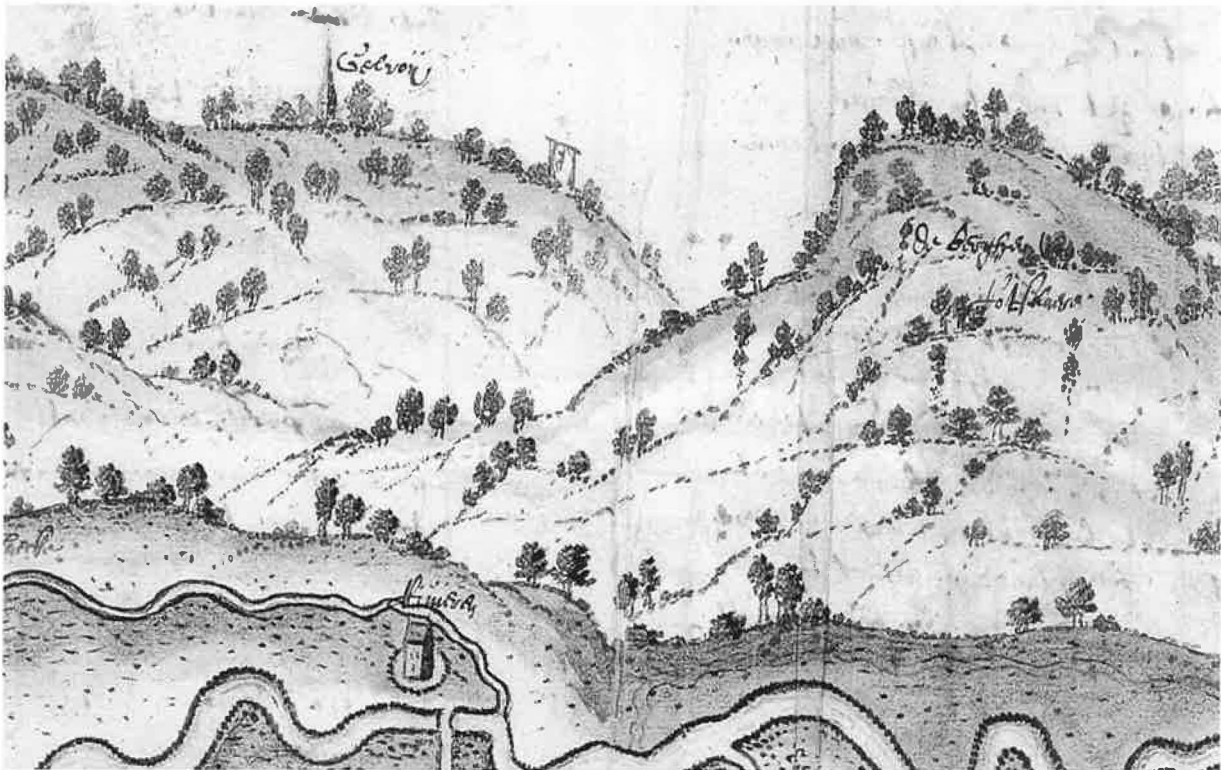
³³ Minnen, *Wijnbouw*, 110; De Man, *Bijdrage*, 751.

tijd kon overleven. Het valt te onderzoeken of deze vaststelling ook geldt voor de andere Noord-Hagelandse wijngaarden in de 16de eeuw.

Appendix: de oudste kaart van de Heikantberg en Middelberg (1605)

Er waren reeds enkele afbeeldingen van omstreeks 1600 gekend van deze twee Rotselaarse Diestiaan-heuvelruggen: een gedrongen tekening van de Heikant- en Middelberg op een rolkaart van de heerlijkheden Aarschot en Rotselaar (1596-1598), en een realistische schets van de Heikantberg op een dorpsgezicht van Werchter (1596-1601) (zie afb. 3 en 4).

Afb. 4. De Rodeberg (Heikantberg) en de Middelberg ("de berghen van Rotselaar"), fel gedrongen afgebeeld op een figuratieve rolkaart van de baronieën Rotselaar en Aarschot (1596-1598). Uit: Minnen, *Hertogdom Aarschot*, 64-65.

De oudste *kaart* van de beide heuvels was te zien op de tentoonstelling (september-december 2000) van documenten over het hertogdom Aarschot uit het Arenbergarchief te Brussel. Die kaart geeft de bossen weer van Karel van Croÿ, hertog van Aarschot (1595-1612), op de Rodeberg (de Heikantberg dus) en de Middelberg, en de tussenliggende heidezone. Het gaat om een figuratieve kaart op papier (39,5 x 50 cm), gehoogd met waterverf, van de hand van Jacques de Bersacques uit 1605, met schaal 9,8 cm = 150 roeden.³⁴

³⁴ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Archief uit het Arenbergpaleis te Brussel, reeks Kaarten en plattegronden, nr. 352. Zie *Het hertogdom Aarschot in het Arenbergarchief te Brussel. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven van 29 september 2000 tot 16 december 2000*, Brussel, 2000, 39.

Afb. 5. De Heikantberg; realistisch detail op een dorpsgezicht op Werchter, 1596-1601. Uit: Minnen, *Hertogdom Aarschot*, 352-353.

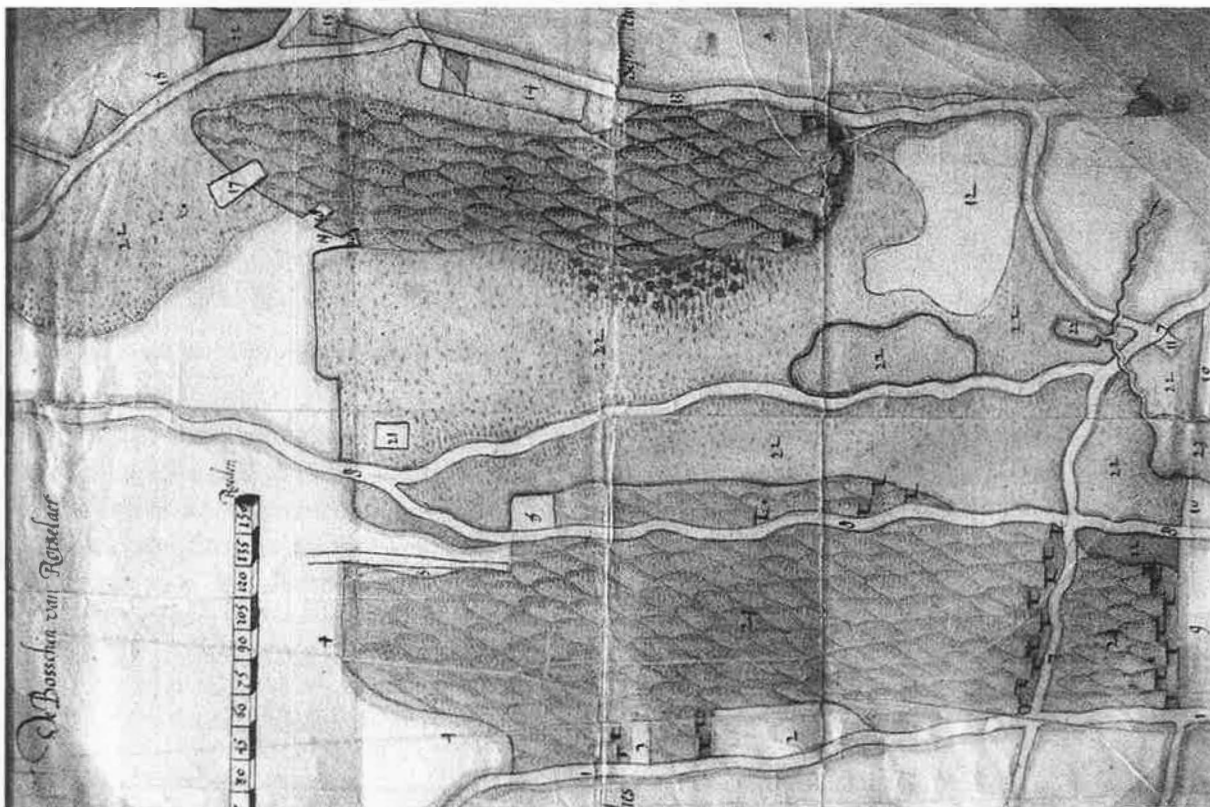
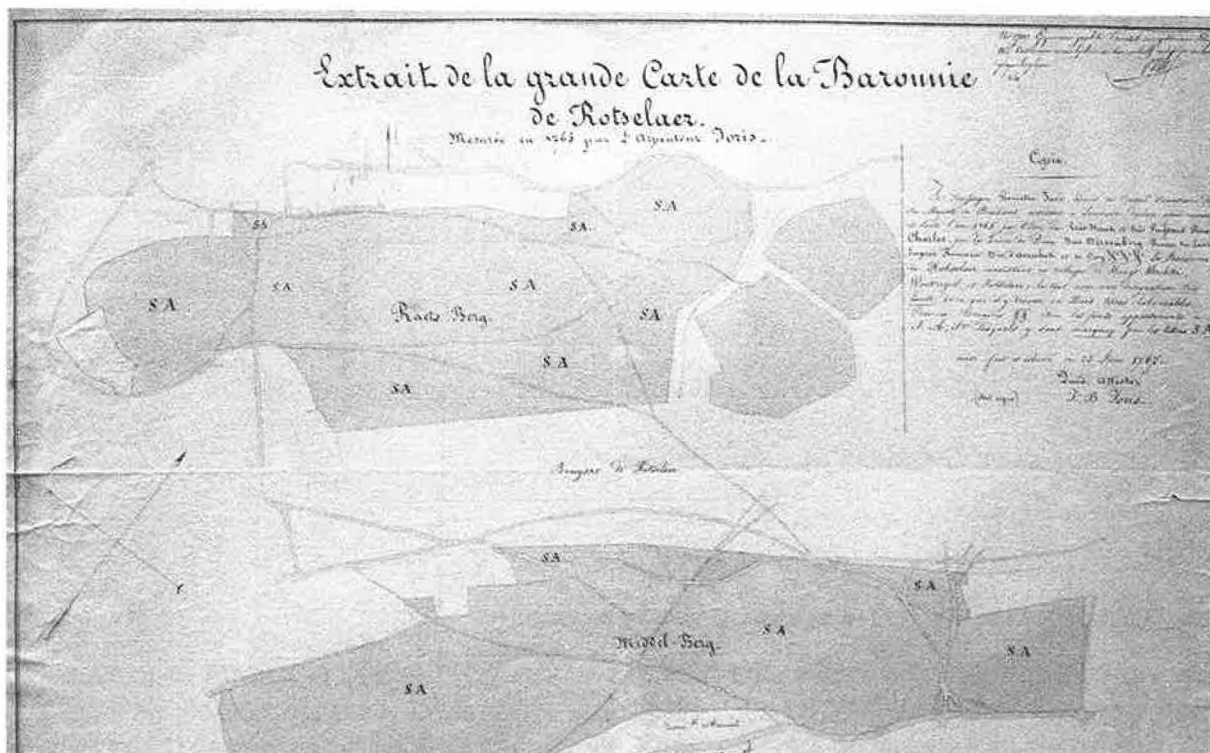

Fig. 6. Figuratieve kaart van de Heikantberg en de Middelberg uit 1605 (foto: Jos Kennis).

Naar stijl en kleuring te oordelen maakt deze kaart onmiskenbaar deel uit van een reeks van gelijkaardige kaarten van de andere bossen van Karel van Croÿ die door deze landmeter in 1605 werden getekend en waarvan kaartbladen met het Heverleebos en het Mollendaalbos (Bierbeek) in het Leuvens Arenbergarchief worden bewaard.³⁵ Jammer genoeg ontbreekt de legende bij de genummerde elementen op de kaart.

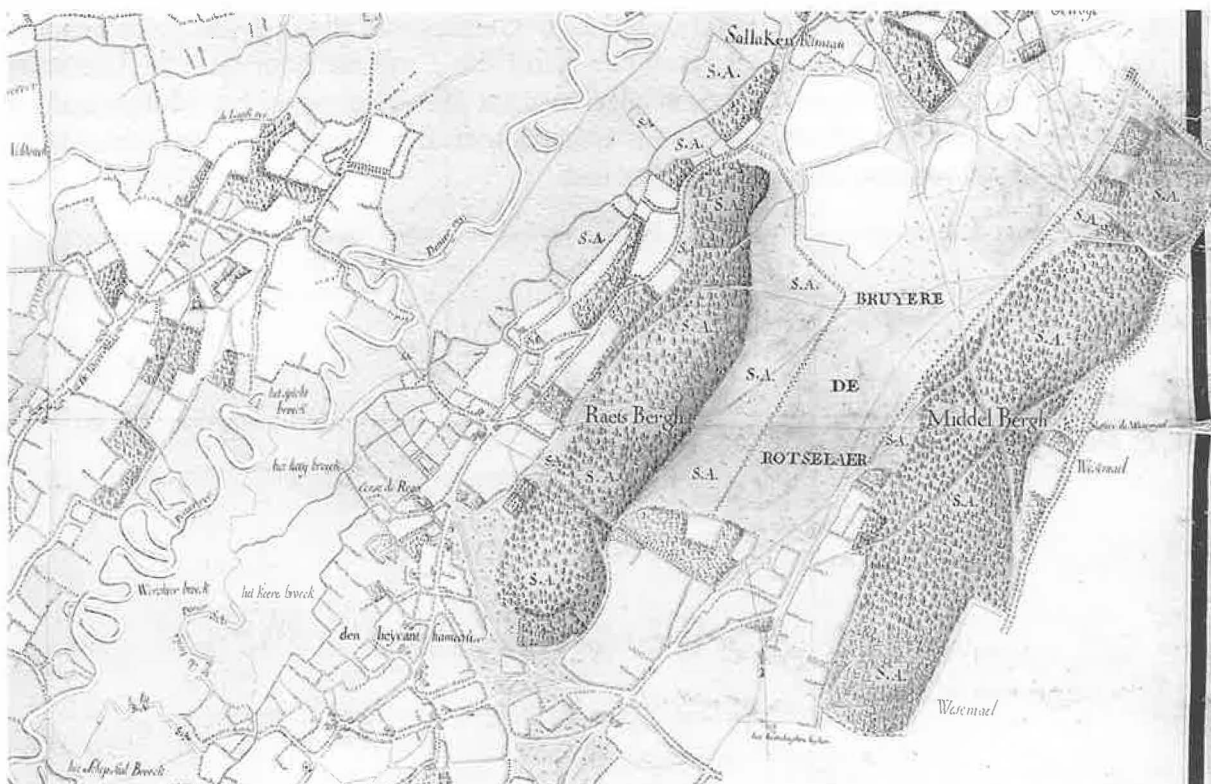

Afb. 7. De Heikantberg en Middelberg in 1767. Vereenvoudigde kopie van een deel van de grote wandkaart van de baronie Rotselaar uit 1765, door landmeter Jan-Baptist Joris (foto: Jos Kennis).

De kaart is gericht naar het westen, het noorden ligt dus links. Links zien we het uitgestrekte bos op de Middelberg, dat links geflankeerd wordt door de oude weg van Leuven naar Aarschot (grotendeels de huidige Olivierstraat) en de grens van de baronie Wezemaal. Rechts bevindt zich het wat kleinere boscomplex van de Rodeberg (toen vervormd tot 'Raasberg'). Rechts van de Rodeberg slingert zich de weg van de Heikant naar het gehucht Zallaken (onderaan), de huidige Kwikstaartweg.

De Rodeberg werd in het noordwesten en het westen geflankeerd door een heidegordel (waarvan vanaf het einde van de 17de eeuw de naam 'Heikant' zou worden afgeleid). Aan de zuidkant ging het hoogstammig bos van de Rodeberg over in een zone met kreupelhout. De depressie tussen de beide heuvelruggen werd volledig ingenomen door een heideveld. In de oostelijke heidezone, die zich verbreedde tot tegen het gehucht Zallaken, lagen enkele uitgestrekte vennen, wellicht ontstaan als gevolg van uitturving.

³⁵ Leuven, Centrale Universiteitsbibliotheek, Arenbergarchief, nrs. 2149/IV en VI; gepubliceerd in: Minnen B., *Het hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ (1595-1612). Kadasters en gezichten. (Albums de Croÿ)*, Brussel, 1993, 252-255.

Afb. 8. De Heikantberg en Middelberg op de wandkaart uit 1765 (Jan-Baptist Joris).

Waar precies de intussen verdwenen heerlijke wijngaarden lagen, is niet uit te maken. De contouren van de hertogelijke bossen te Rotselaar-Heikant bleven nagenoeg ongewijzigd tot aan het einde van het Ancien Régime, zoals we kunnen zien op de grote wandkaart van de baronie Rotselaar uit 1765, door landmeter Jan-Baptist Joris.³⁶ Van het gedeelte van deze wandkaart met daarop de bossen te Rotselaar maakte dezelfde landmeter in 1767 een vereenvoudigde kopie, die eveneens op de tentoonstelling van 2000 te zien was en die we hierboven afbeelden.

³⁶ De wandkaart zelf werd gepubliceerd in Van Ermen E., *De wandkaarten van het hertogdom Aarschot 1759-1775 opgesteld in opdracht van de hertog van Arenberg*, Brussel, 1998, kaartblad Rotselaar-4.